

Віктор ГУСЕВ

Християнські пам'ятки культури як відображення військової слави Севастополя

Досліджується період першої оборони Севастополя 1854-1855 рр., а також оборона міста 1941-1942 рр. і звільнення Севастополя в травні 1944 р. Показано тернистий шлях створення духовно-матеріальних християнських пам'яток культури як ідейно-патріотичного та меморіального символу міста-героя.

Ключові слова: Севастополь, флот, війна, оборона, героїзм, християнство, культура.

Одним із актуальних аспектів удосконалення сучасного суспільства є гармонійна взаємодія його душевних та інтелектуальних потенцій, взаємозв'язок з культурними цінностями і традиціями церкви. Батьківщина і віра – ці поняття в слов'янській душі завжди нероздільні. Людина, а тим паче захисник Вітчизни, має вірити в країну, в народ, йому необхідна віра в добро, в справедливість тієї справи, якою займається. Бездуховна армія, відірвана від своєї історії, традицій, святинь, варта небагато. Необхідно пам'ятати, що в часи лихоліття актуальним був лозунг: народ і армія – єдині.

Севастополь, овіяний подвигами перших християн, з апостольських часів ніс у собі та являв світу духовну міцність у вірі православній і відданість Вітчизні. Ці обставини допомагають героїчне минуле Севастополя, християнську пам'ять про нього ефективно використовувати в військово-патріотичному вихованні сучасної молоді.

Багато творчих особистостей присвятили свої твори феномену мужності і відваги Севастополя. Поети А. Апухтін, Е. Асадов, П. Градов, Є. Долматовський, А. Жаров, Р. Івнєв, П. Ковалевський, К. Сімонов, А. Фет, письменник Л.М.Толстой відтворили героїко-емоційну атмосферу першої і другої оборони Севастополя. Дуже своєчасним стало видання в 1999 році книги «За веру и Отечество», що написана істориком-професіоналом В.Шавшиним і протоієреєм Г.Поляковим¹. Цінні дані містять історико-культурологічні дослідження, складені Венікеєвим Є., Дороніною Е., Крестьянниковим В., Чебонюком З., Шигінін В., Яковлевою Т. та ін. Різноманітний фактологічний матеріал зафіксовано в таких періодичних виданнях, як «Морской сборник», «Крымская газета», «Панорама Севастополя», «Слава Севастополя»,

«Таврические ведомости», «Флаг Родины» та ін., а також в автобіографічних і мемуарних працях.

Пропонована розвідка має на меті узагальнити різноманітний, відносно розрізнений матеріал героїчного минулого Севастополя, систематизувати дані про створення саме християнських братських захоронень, склепів, некрополів, храмів, не вдаючись до аналізу історичних міських світських пам'ятників, музеїв і меморіалів.

Матеріал статті побудований на основі проблемно-хронологічного методу дослідження.

Після переходу Київської Русі до християнства, з часом, Херсонес, виконавши свою історичну місію, почав поступово руйнуватись. Двічі його спалювали татари. Візантійські імператори в 1350 році офіційно віддали Херсонес генуезцям, котрі не вкладали грошей в його розвиток. Завоювання Криму Туреччиною в 1475 році поставило на долі міста тимчасову крапку. З XVI по XVIII століття кримські хани здійснювали набіги на руські землі. Міцніюча Московська держава мала вжити заходів безпеки, завоювавши Крим. У 1689 році війська князя Василя Голіцина дійшли до Перекопа, але не зважились штурмувати його.

15 червня 1771 року армія генерала В.М. Долгорукого підкорила землі кримського півострова. Спочатку Кримське ханство буде оголошене незалежним від Туреччини, а дев'ятьма роками пізніше – у 1783 році – відбудеться приєднання до екатерининської імперії.

Військові укріплення з'явилися в майбутньому Севастополі ще в 1778 році. Тоді О.В. Суворов наказав з обох сторін Ахтиарської гавані побудувати земляні вали і батареї, розмістив там по два батальйони військ. Це було зроблено з метою примусити турецького адмірала Гасан-Паши вивести ескадру з бухти. Під загрозою неминучого знищення турки дійсно залишили бухту і більше їх військовий флот вже ніколи сюди не повертався. В лютому 1784 року місто отримало назву Севастополь («гідний поклоніння», «величний»). З цього приводу в Петербурзі була виготовлена пам'ятна медаль.

В 1791 році Севастополь відвідала Єкатерина II, оглянула новостворений флот – 3 кораблі, 12 фрегатів – і залишилась вельми задоволена. До кінця XVIII ст., завдяки посиленій діяльності командира порту і адмірала Ушакова Ф.Ф. були завершені майже всі морські спорудження.

У 1804 році Севастополь був призначений головним портом Чорноморського флоту і 1826 року, заслугами адмірала М.П. Лазарева, обернений в першокласну фортецю.

Одначе, до початку Першої севастопольської оборони 1854 року, місто потребувало додаткового укріплення. Європейська дипломатія в середині XIX століття намагалася не допускати присутності Росії на Балканах і всіляко підштовхувала Туреччину до війни. Загострилися суперечки про святі місця Палестини і Султан, відібравши ключі від Віфліємського храму у греків, передав їх католикам. Імператор Микола II заступився за православних і ввів військо на територію, що знаходилася під владою Султана. Так розпочалась найбільш парадоксальна і кровопролитна війна середини XIX століття і єдиний загальноєвропейський конфлікт протягом ста років – від Віденського конгресу 1815 року до Першої світової війни.

Після Синопу Англія і Франція ввели об'єднану ескадру в Чорне море, а в березні оголосили Росії війну. Відтак до коаліції приєдналось королівство Сардинія. Почалась підготовка експедиційного корпусу в Крим для знищення Чорноморського флоту і його головної бази – Севастополя.

Задум військової експедиції в Крим був чітко викладений влітку 1854 року в газеті «Таймс»: «... главная цель политики и войны не может быть достигнута до тех пор, пока будет существовать Севастополь и русский флот... Взятие Севастополя и занятие Крыма вознаградят все военные издержки и решат вопрос в пользу союзников»².

Головнокомандувач обороною князь Меншиков наказав віце-адміралу В.А. Корсікову затопити в фарватері декілька старих кораблів, перегородивши тим самим вхід до бухти перевищуючих кількістю суден супротивника. Було затоплено 2 фрегати («Сизопіль», «Флора») і кораблі «Урііл», «Три святителі», «Серафайл», «Силістрія», «Варна», їх екіпажі посилювали сухопутний гарнізон Севастополя.

11 вересня на кораблях були зроблені підводні дірки і відкриті крани з водою. До шостої години вечора всі кораблі, принесені в жертву в ім'я спасіння міста, лягли на дно фарватеру. Лише один корабель – герой Синопської битви з турками «Три святителі» продовжував гордо триматись на поверхні. Пароплав «Громоносець» зробив по «Трьох святителях» 27 гарматних пострілів, але корабель не тонув. Наче Всевишній ніяк не хотів розставатися з кораблем-ветераном. В натовпі, що спостерігав з берега за цим дійством, пішов переказ, що таким чином корабель прощається з командою, що просить він бойової смерті. Головною вісткою, що пролунала, було те, що в каюті залишився образ Миколи Чудотворця. За наказом командира корабля, капітана І рангу К.С. Кутрова, матроси забрали ікону і лише після цього судно почало повільно занурюватись в воду³.

13 вересня 1854 року, за наказом начальника Севастопольського гарнізону генерал-лейтенанта Моллера, в місті оголосили стан облоги.

349 днів тривала героїчна оборона Севастополя. Захисники так вимотали супротивника, що, незважаючи на близький успіх, союзники не змогли більше продовжувати активних бойових дій. Кілька місяців стояли одна проти одної дві армії, розділені Севастопольською бухтою. 18 березня 1856 року воюючі сторони підписали в Парижі мирний договір.

Незважаючи на підсумок війни, імператор і уряд не могли не відмітити особливо-неймовірний героїзм захисників. Вперше за історію Росії було прийнято рішення запровадити медаль не за перемогу або за взяття, а «За оборону Севастополя». 26 серпня 1856 року заснували і нагороду для духовенства – бронзовий наперсний хрест на Володимирській стрічці «В пам'ять війни 1853-1856 рр.». 150 священнослужителів були нагороджені за відзнаки в Кримській війні, в тому числі 80 служителів церкви – за Севастополь⁴.

Воїни, що загинули в Кримській війні, були поховані або на полі бою, як було реченському боях, або в тих містах і місцях, де були організовані госпіталі і лазарети: Миколаєві, Херсоні, Одесі, Симферополі, Перекопі, Бахчисараї, Євпаторії та ін.

В Севастополі до 1856 року з'явилися 16 основних некрополів. В одному з них було поховано в Пананотовій балці на Північній стороні 500 єврейських воїнів⁵.

На Корабельній стороні захисників ховали на цвинтарі в Доковому вибалку. В кінці вересня 1854 року за наказом віце-адмірала В.А. Корнілова на Північній стороні були вибрані місця для трьох кладовищ. Перше з них – Західне – між Північним укріпленням і вежею Волохова, друге і третє знаходились східніше дороги, що вела до інкерманських позицій. Після об'єднання східної і західної частин кладовища його назвали Петропавлівським, а потім з'явилась народна назва Братське. Могили офіцерів знаходились в центрі цвинтаря. По краях в братських могилах хоронили нижчі чини. Цвинтар мав свої відділи: так західна частина стала називатись Михайлівським цвинтарем.

В липні 1877 року тут було поховано 12 офіцерів і матросів з пароплава «Веста», загинувших під час русько-турецької війни 1877-1878 років. 11 липня 1877 року екіпаж пароплава «Веста», озброєний лише 6-дюймовими мортирами в районі гирла Дунаю близько шести годин вів кривавий бій з турецьким броненосцем «Фетхи-Буленд». Російські моряки нанесли броненосцю тяжких пошкоджень і змусили його покинути акваторію бою.

Художнє оформлення Братського кладовища стало проводитись з 1867 року, коли було встановлено 34 надгробники над братськими могилами і 32 мармурових пам'ятники над індивідуальними захороненнями. В червні 1857 року був затверджений проект каплиці і храму в ім'я святого чудотворця Миколи. Кошти на його спорудження надходили з усієї Росії. Уряд дозволив підрядникам збирати чавун в місті та по бастіонах, надаючи половину зібраного в їх користь, як винагороду. До 1870 року було оформлено вже 200 братських могил. Перші надгробники являли собою прості кам'яні плити з написом «Братська могила». Пізніше були розроблені 19 проектів типових пам'ятників для братських могил. Загалом ці надгробники були виконані у вигляді звичайних каплиць з використанням класичної цвинтарної архітектури: обеліск, піраміда, стела, жертвник, саркофаг. Символіка, що використовувалась, уособлювала військову славу, доблесть, безсмертність, а хрести різних типів нагадували не лише про Всевишнього, що страждав за людські гріхи, але й про випробування, що випали на долю захисників Севастополя⁶.

На Братському цвинтарі за заповітом продовжували ховати учасників оборони Севастополя за спеціальним дозволом імператора.

Донині там збереглись 116 індивідуальних могил, 5 могил, де поховано двоє і більше відомих офіцерів і близько 500 братських захоронень¹.

Пагорб, на якому розташоване Братське кладовище, увінчує величний пірамідальний храм Святого Миколая – спільний пам'ятник полеглим воїнам, що захищали Севастополь. У вересні 1856 року Олександр II дав дозвіл на спорудження храму на «добровільні пожертви».

Окрім М.І. Еппінгера, що приступив до роботи з благоустрою некрополя, князь В.І. Васильчиков залучив до проектування талановитого архітектора А.А. Авдеева. Влітку 1857 року був розроблений проект храму, а в 1870 році собор був цілком зведений і освячений⁷.

Своєю формою храм нагадує відомі єгипетські піраміди – символ вічності і спокою, які володіють величезною емоціональною силою впливу і наче являють собою продовження життя людської душі. Завершеності піраміді надає масивний кам'яний хрест висотою 6,8 м з написом «Ніка» (перемога).

У 1899 році був створений «Комітет з відновлення пам'ятників Севастопольської оборони» в зв'язку з підготовкою до святкування 50-річчя севастопольської епопеї. Міська рада прийняла рішення ніколи на забудувувати місця минулої оборонної лінії. Комітет зміг залучити до створення комплексу пам'ятників на місцях минулих боїв і міських укріпленнях талановитих архітекторів, художників, скульпторів: М.О. Мікешина, О.І. Енберга, А.Н. Фон-Гогена, Г.І. Доліна.

Пам'ятники були виготовлені із граніту, мармуру, чавунного і бронзового лиття. Вони прості, строгі і благородні. Найкращі з них: пам'ятник Затопленим кораблям, панорама «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.» стали символами міста, відомими у всьому цивілізованому світі.

На корабельній стороні виникло меморіальне позначення головної лінії оборони. Були відкриті пам'ятники П.С. Нахімову (1898 р.), В.А. Корнілову (1895 р.), Е.І.Тотлебену (1909 р.), матросу І.Шевченко (1902 р.) та ін.

В роки Великої Вітчизняної війни Братське кладовище і храм значно постраждали. Рівно за рік до великої перемоги над фашизмом 9 травня 1944 року місто великої слави було звільнене. Нелегко далась ця перемога. На місцях ратної слави з'явилися нові братські цвинтарі і могили, обеліски і надгробні плити.

В період підготовки до 100-річного ювілею Першої оборони міста планувались реставраційні роботи.

25 травня 1951 року на засіданні виконкому міськради вирішувалось питання про ремонтно-відновлювальні роботи щодо відтворення основних пам'ятників, в тому числі пам'ятника Затопленим кораблям і храму Святого Миколая на Братському кладовищі.

20 лютого 1967 року Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по подальшому покращенні охорони і збереження пам'ятників архітектури, археології і історії Української РСР». Не забули в ній і про Братське кладовище. В червні 1968 року бригада реставраторів на чолі з В.С. Смоляніновим почала роботу. Відновлювальні роботи закінчились в 1974 році. Одночасно так само велись роботи і по реставрації цвинтаря. Це стосувалось не лише надгробників, але й ремонту сходів, доріжок, озеленення й освітлення некрополя тощо. В цей час планувалось створити музей на базі цвинтаря і храму («Меморіальний комплекс Братського кладовища – пам'ятник мужності і героїзму захисників Севастополя в 1854-1855 рр.»).

На щастя, цього не сталося і 19 грудня 1988 р., в день Святого Миколая, архієпископа Мерликийського, чудотворця відбулося перше богослужіння.

24 травня 1994 року розпорядженням Севастопольської адміністрації Свято-Нікольський храм повернули у власність православної громади. Так було забезпечено оптимальний варіант практичного відновлення храму-пам'ятника і духовне відродження святині.

Однією з аналогічних пам'яток міста став Собор Святого Рівноапостольного князя Володимира – усипальниці видатних адміралів Російського Імператорського Флоту.

Будівництво собору замислювалося в пам'ять прийняття Великим князем Володимиром християнства у стародавньому Херсонесі. Нижній

храм собору вирішено було присвятити Святому Чудотворцю Миколаю-приборкувачу морських безодень і покровителю моряків. Однак з початку оборони Севастополя 1854-1855 рр. собор перетворився на пам'ятник героям Кримської війни 1853-1856 рр.

До висадки військ противника в Криму до вересня 1854 р. встигли побудувати підвальний поверх храму, стіни якого піднялися над землею на 60-90 см⁸.

Перше поховання в соборі було зроблене 7 травня 1851, коли труну з тілом адмірала М. П. Лазарева було поміщено в підземному склепі (помер 11 квітня у Відні). Саме він приділяв при житті велику увагу спорудженню храму.

Ним було зроблене замовлення в Італії на виготовлення іконостаса, мармурових деталей для оздоблення храму та ікони на мідних дошках. У перші дні оборони Севастополя адмірала В. А. Корнілов і П.С.Макаров висловили побажання, щоб їх поховали біля вчителя і наставника М. П. Лазарева. 5 жовтня 1854 під час першого бомбардування Севастополя віце-адмірал В. А. Корнілов був смертельно поранений на Малаховому кургані і через кілька годин помер, він був похований у склепі М.П. Лазарева. 7 березня 1855 поблизу Малахова кургану був убитий контр-адмірал В. И. Істомін. За пропозицією П.С.Нахімова він був похований у тому ж склепі. 28 червня 1855 року на Малаховому кургані був смертельно поранений П.С.Нахімов, похований у тому ж склепі. Так недобудований храм святого Володимира став усипальницею чотирьох видатних адміралів Чорноморського флоту. Пізніше над усипальницею героїв був споруджений пам'ятник, який відкрили 19 серпня 1856 року.

5 жовтня 1881 року нижня частина собору була освячена (церква святого Миколая Чудотворця). Вже в лютому 1883 року відбулося прийняття Найвищого указу Олександра III про увічнення пам'яті героїв севастопольської оборони. За його змістом передбачалося мати мармурові дошки з іменами і прізвищами адміралів, Штаб - і Обер-офіцерів Морського відомства 1853-1856 років, окрім цього, планувалося мати дошки для померлих згодом Георгієвських кавалерів, крім осіб, імена та прізвища яких вже внесені в церкві Св. Миколая на Братському кладовищі.

Всього по периметру верхньої церкви на стінах розмістили 81 плиту з 72 іменами офіцерів Морського відомства: 58 кавалерів ордена Св. Георгія і 14, які загинули в інших баталіях, але ніде раніше не увічнених.

Собор святого князя Володимира закладався як культова споруда, але в ході його будівництва перетворився на пам'ятник героям Кримської

війни. З 1869 по 1920 рр. тут було поховано ще дев'ять адміралів: П.А.Карпов, І.А.Шестаков, П.А. Перелешін, С.П.Тиртов, Г.П.Чухнін, В.П. Шмідт, І.І. Дефарб, І.М. Диков, М.П. Саблін.

Доля головного морського храму Севастополя складалася непросто. Щорічно, починаючи з 1894 року, богослужіння проводилося тільки по неділях, в дні церковних свят, в дні пам'ятних подій, пов'язаних з історією Кримської війни і оборони Севастополя 1854-1855 рр., а також у дні інших найважливіших історичних дат.

Жовтнева революція 1917 року круто змінила життя суспільства, ставлення до релігії. У грудні 1920 року в Севастополі остаточно встановилася радянська влада. Собор Св. Володимира на вулиці Соборній був переданий православної громаді. Однак Постановою Президії ЦВК Кримської АРСР від 4 травня 1932 року Собор був закритий, а церковне майно передано в Держсхов. До 1965 року собор піддавався руйнації і перебував у повному забутті.

Питання про відновлення собору було вирішене після прийняття Постанови Державного комітету у справах будівництва УРСР № 1-66/37 від 11 січня 1965 року. 23 липня 1973 року собор святого Володимира після другої черги ремонтно-реставраційних робіт рішенням Севастопольського міськвиконкому був переданий Музею героїчної оборони і звільнення Севастополя, став його філією.

20 жовтня 1991 року верхній храм собору був знову освячений. Значною подією стало перепоховання праху адміралів М. П. Лазарева, В. А. Корнілова, В. І. Істоміна, П.С. Нахимова 29 лютого 1992 року у відновленій усипальниці.

Щорічно 15 лютого в день виведення радянський військ з Афганістану в храм приходять севастопольські «афганці» на панахиду по загиблих товаришах.

5 серпня 2001 року Російська православна церква канонізувала адмірала Ф. Ф. Ушакова і 23 лютого 2002 року була освячена ікона святого праведного воїна Феодора (Ушакова).

Не можна не звернути уваги і на меморіальний комплекс, присвячений воїнам, які билися за Севастополь у Великій Вітчизняній війні, центром якого є діорама «Штурм Сапун гори 7 травня 1944 р.»

У 1995 році на Сапун горі був відкритий храм-каплиця на честь Св. Георгія Переможця, а освячений він був 7 квітня того ж року. Автор проекту – архітектор Г.С. Григорьянц, лауреат багатьох міжнародних конкурсів. Храм має форму конуса, вершину якого вінчає фігура ангела з хрестом у руках. Автор скульптури протоєрей Микола Доненко. Над входом у храм

розташована мозаїчна ікона Св. Георгія Переможця художника В.К.Павлова.

У статті неодноразово згадувався і Малахов курган, освячений військовою славою першої та другої блокад Севастополя.

Під час Кримської війни на кургані був побудований головний бастион Корабельної сторони, на його озброєнні перебувало 9 батарей з 76 гарматами.

24 серпня 1855 року супротивник піддав Севастополь шостому, найпотужнішому бомбардуванню. Головний удар обрушився на Малахов курган. 27 серпня 9600 французів кинулися в атаку, їм протистояло всього 880 захисників кургану.

Загиблих в цьому останньому бою – і росіян і французів – поховали в одній братській могилі, на якій встановлено пам'ятник з написом російською і французькою мовами.

У пам'ять про оборону Севастополя 1941-1942 рр. у 1958 році тут був споруджений комплексний пам'ятник: командний пункт, два склади боезапасів, встановлено 130-міліметрові гармати. На Малаховому кургані знаходиться пам'ятник льотчикам 8-ї Повітряної армії, які брали участь у визволенні Севастополя в травні 1944 року (автор проекту інженер-капітан Б.П.Королев), а в 1994 році була проведена його реконструкція.

Існували тут і церковні споруди. У 90-х роках XIX століття була споруджена церква в ім'я Святого Олександра Невського (архітектори П.Чистяков і А. Авдєєв) біля підніжжя Малахова кургану в пам'ять про порятунок імператорської сім'ї під час аварії 17 жовтня 1889 року царського поїзда біля станції Борки.

8 вересня 1902 року на Корабельній стороні міста відбулося урочисте освячення верхнього храму Олександро-Невської церкви. Ця церква проіснувала до 1967 року, потім її підірвали, щоб звільнити місце для адміністративної будівлі, яку, до речі, там так і не побудували.

За роки відродження незалежної України розглянуті християнські пам'ятки культури свято виконують свою функцію, ставши об'єктом відвідування не тільки віруючими, але і всіма, хто цікавиться історією вітчизни, Чорноморського флоту, міста Севастополя.

Як раніше, так і сьогодні актуальними є наступні слова Л.М.Толстого: «Не може бути, щоб при думці, що і ви в Севастополі, не стало проникати в душу вашу почуття якоїсь мужності, гордості і щоб кров не стала швидше обертатися у ваших жилах...»¹⁰.

- ¹ Поляков, Г., Шавшин, В. За веру и Отечество / Г.Поляков, В. Шавшин. – М.: ТИИЦ, 1999. – 408 с.
- ² Шавшин, В.Г. Бастионы Севастополя / В.Г. Шавшин. – Симферополь: Таврия, 1988. – С. 6.
- ³ Гнеденко, А.М., Гнеденко, В.М. За други своя, или все о козачестве / А.М. Гнеденко, В.М. Гнеденко. – М., 1993. – С. 255.
- ⁴ Фруменкова, Т.Г. Православное духовенство в годы Крымской войны / Т.Г. Фруменкова. – Новый часовой: Русский военно-исторический журнал. – 1994. – № 2. – С. 14.
- ⁵ Архив отдела охраны памятников истории и культуры Севастополя. – Дело 2.4.273. – 2.12.1.
- ⁶ Святитель Клемент, третий епископ Римский//Журнал Московской патриархии. – 1987. – № 1.
- ⁷ ЦГИА СССР. – Фонд 218. – Оп. 3. – Дело 1695. – С. 4.
- ⁸ Угрюмов, П. Храм Святого Равноапостольного князя Владимира в Севастополе. – Севастополь, 1904. – С. 10-18.
- ⁹ Собор Святого Равноапостольного князя Владимира – усыпальница выдающихся адмиралов Российского Императорского Флота / Ред.сост. М.П. Апошанская. – Симферополь: Бизнес – Информ, 2004. – 336 с.
- ¹⁰ Толстой, Л.Н. Севастопольские рассказы/Л.Н. Толстой. – К.: Веселка, 1984. – С. 10.

SUMMARY

Victor Gusev

Christian monuments of culture as a reflection of military glory Sevastopol

The historical events that reflect military glory of Sevastopol are analyzed in the article. The first defense of Sevastopol in 1854-1855 as well as the defense of the city in 1941-1942 and the liberation of Sevastopol in May, 1944 is researched. A thorny path of material Christian values in culture as a spiritual symbol of the city-hero is described.

Key words: Sevastopol, fleet, war, heroism, Christianity, culture.